

DOI <https://doi.org/10.66893/hevruta.2026.opa.137-158>

УДК 94(497.1)"1918/1941"(=411.16):323.15

Оригинални научни рад/Original scientific paper

Примљен/Received: 31. 8. 2025.

Прихваћен/Accepted: 20. 12. 2025.

Др Жељка ОПАРНИЦА, научна сарадница

Институт за филозофију и друштвену теорију

zeljka.oparnica@ifdt.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0001-7242-7407>

Недовољно Југословени: положај Јевреја резидената у Краљевини Југославији уочи Другог светског рата

Апстракт: Рад истражује положај Јевреја без држављанства у Краљевини Југославији у међуратном периоду. Анализирају се правни оквири, бирократски национализам и друштвени дискурс, са фокусом на напетост између декларативног универзализма југословенског идентитета и његове практичне ексклузивности. Студије случаја Андрије Романа и Самуела Рајса показују како су појединци, и поред интеграције, остајали правно невидљиви. Рад отвара ново поље у историографији, осветљавајући границе југословенског универзализма и рањивост мањина уочи Холокауста.

Кључне речи: Југославија, Јевреји, избеглице, бездржавност, југословенство, бирократски национализам.

Последњих деценија, питање избеглиштва заузело је централно место у историографији међуратне Европе.¹ Ове те-

¹ Међу значајнијим прегледима су следеће публикације: Peter Gatrell, *The Making of the Modern Refugee* (Oxford: Oxford University Press, 2013). Frank Matthew, Jessica Reinisch, *Refugees in Europe, 1919–1959. A Forty Years Crisis?* (London: Bloomsbury, 2017). Lauren Banko, Katarzyna Nowak, Peter Gatrell, „What is Refugee History, Now?“, *Journal of Global History* 17 (2022), 1–19. Tara Zahra, „Migration, Mobility and the Making of a Global Europe,“ *Contemporary European History* 31, no. 1 (2022): 142–54.

ме добиле су на актуелности услед савремених мигрантских криза, али се њихово озбиљније проучавање развило већ од настанка друштвене историје, када су историчари померили фокус са политичких и дипломатских елита ка искуствима обичних људи. Кључне студије о избеглицама, попут оних Мишела Мара и Мире Сиглберг, показале су како су међународни уговори, нови правни режими и бирократске праксе произвели до тада невиђене размере правне невидљивости и обесправљености, нарочито према јеврејским избеглицама из Трећег рајха. Велик допринос ових студија лежи у увођењу концепта бездржавности, односно *statelessness*, која пластично описује положај великог броја људи који је по распаду европских империја остао без икакве правне везаности за нове државе односно без држављанства.² Ова категорија постала је парадигма која објашњава како су се модерне националне државе конституисале не само кроз интеграцију „својих“, већ и кроз систематско искључивање „других“.

У том ширем, пре свега европском, оквиру, Краљевина Југославија се намеће као посебан случај. За разлику од националних држава попут Пољске или Румуније, које су своје режиме држављанства заснивале на етничкој припадности, југословенска идеологија градила је наднационални идентитет, сличније Чехословачкој. Међутим, у пракси, бирократски национализам и законодавство фаворизовали су јужнословенске народе, док су Јевреји, Мађари, Немци и друге мањине остајали на маргини.³ Посебно је осетљива група била она Јевреја који су живели у Југославији, али нису поседовали њено држављанство. Упркос вишедеценијском пребивалишту, образовању или раду у земљи, они су остајали у правном вакууму, изложени административ-

² Michael Marrus, *The Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1985). Mira Siegelberg, *Statelessness. A Modern History* (Cambridge, MA/London, Harvard University Press, 2020).

³ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji, 1918–1941* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005). Mirna Zakić, *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017).

ним препрекама, друштвеним предрасудама и сталној несигурности. Ова напетост између номиналног универзализма и практичне селективности југословенског пројекта до сада није била посебно анализирана у историографији. Студије о идеологији југословенства, попут оне Јова Бакић, Дејана Ђокића и Пиетера Троцха наглашавале су контраст између инклузивног дискурса и стварне ексклузивности,⁴ док су истраживања антисемитизма у Југославији углавном пратила појаве бројчано мањег, али политички значајног непријатељског дискурса.⁵

Ипак, питање статуса Јевреја без држављанства, односно резидената који су деценијама живели на територији која је послала југословенска држава 1918. године, а да правно никада нису постали део југословенског корпуса, остало је неистражено. Њих није било занемарљиво мало. По попису из 1929. године Јевреја је у југословенској држави било свега 68.605, од којих 39.227 Ашкеназа, 26.168 Сефарда и 3.227 Ортодоксних. Ипак, према попису становништва из 1931. године, чак 4.877 Јевреја настањених у Краљевини није имало југославенско држављанство.⁶ То значи да око 7,10% стално настањених Јевреја није имало држављанство, што је у поређењу са величином ове заједнице ипак значајан број.

⁴ Jovo Bakić, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma: 1918-1941: sociološko-istorijska studija* (Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka "Žarko Zrenjanin", 2004). Dejan Djokic, *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992* (Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2003).

⁵ Milan Koljanin, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji, 1918–1941* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008). Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma: Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933–1941* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2010). *ibid*, *Savremenici fašizma II: Jugoslavija u okruženju 1933–1941* (Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2010). Mladenka Ivanković, Aleksandar Stojanović, "Anti-semitic Propaganda and Legislation in Serbia 1939–1942: Content, Scale, Aims and Role of the German Factor", *Istorija 20. veka*, No. 37, Vol. 2 (2019), 85–114. Lovro Kralj, "Paving the Road to the Holocaust in the NDH: Antisemitism in the Ustaša Movement 1929–1945" (doktorska disertacija, Central European University, 2023). https://www.etd.ceu.edu/2024/kralj_lovro.pdf

⁶ Harriet Pass Friedenreich, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community* (Philadelphia: Jewish Publication Society of America 1979), 178.

Циљ овог рада је да испита управо тај феномен: како су правни оквир, бирократски национализам и друштвени дискурс обликовали положај Јевреја без држављанства у Краљевини Југославији уочи Другог светског рата. Анализа комбинује два нивоа: најпре разматра правно-политичке механизме бездржавности у европском и југословенском контексту, а затим, кроз студије случаја Андрије Романа и Самуела Рајса, двојице Јевреја без држављанства, показује како су ове наизглед апстрактне категорије конкретно обликовале животе појединаца и њихових породица. На тај начин, рад настоји да отвори нову димензију у проучавању међуратне Југославије, указујући на границе југословенског универзализма и рањивост мањина уочи Другог светског рата и Холокауста.

Бездржавност у Краљевини Југославији (1918–1941)

Питање Јевреја и других група које су биле без држављанства током међуратног периода представљале су сложен феномен који се мора сагледавати у ширем оквиру модерне европске историје избеглиштва. Драматичне промене у погледу држављанства десиле су се коначним распадом Османског, Хабсбуршког и Руског царства током Првог светског рата те прихватањем начела народности Вудроа Вилсона и Парског мировног уговора као основе организације Европе у послератном периоду.⁷ Овај период карактерише прелазак од либералног модела држављанства који је био базиран на припадању грађанском друштву, ка систему заснованом на пореклу и националном идентитету.⁸ Прослављен јер је наизглед решио „национално питање“ у Европи, овај нови поредак је за последицу има-

⁷ Carole Fink, *Defending the Rights of Others: The Great Powers, the Jews, and the International Minority Protection, 1878–1938* (Cambridge: Cambridge University Press 2004), 133–169. За више детаља о геополитичким проблемима југославенског уједињења: Margaret Macmillan, *Paris 1919. Six Months that Changed the World* (New York: Random House 2002), 109–124.

⁸ Daniela Lugia Caglioti, *War and Citizenship. Enemy Aliens and National Belonging from the French Revolution to the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press 2020), 262–286.

ло да су многе групе и појединци, укључујући Јевреје, били лишени аутоматског права на држављанство.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, као нова мултинационална држава настала после Првог светског рата, нашла се у ситуацији у којој су националне и етничке мањине постале централно питање унутрашње политике и међународних обавеза. Уговор из Сен Жермена из 1919. године обавезао је државе да омогућавају међународну интервенцију ради заштите мањина, што је за многе политичке актере било непопуларно и сматрано угрожавањем суверенитета.⁹ Поред тога, нова југословенска држава се суочила с чињеницом да око два милиона људи није припадало ни једном од три конститутивна народа, што је додатно закомпликовало питање интеграције и држављанства. У сличном положају биле су и Пољска иако национална држава, има је чак трећину мањинског становништва, Украјинаца, Јевреја, Белоруса и Немаца, и Румуније после великог проширења после Првог светског рата.¹⁰ Највећу пажњу власти привлачила је њемачка мањина, док су остале групације попут Мађара, Руса, Чеха и Албанаца такође сматране изазовима за унутрашњу, али и спољну политику.¹¹

Идеја добијања држављанства на основу националног или етничког порекла ипак није била спроведена у потпуности. Напротив, нове државне администрације махом су задржале империјалну категорију „завичајности“ која је подразумевала порекло, односно континуирано пребивалиште на територији од пре Првог светског рата. У пракси је то значило да су сви који су се доселили на територију Краљевине СХС пре 1910. године

⁹ Dejan Djokic, *Nikola Pašić and Ante Trumbić. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes* (London: Haus Publishing 2010), 132–133.

¹⁰ О пољској провинцији Волинији где је живело мешовито становништво врло сликовито пише: Katarzyn Ciancia: Katarzyn Ciancia, *On Civilization's Edge. A Polish Borderland in the Interwar World* (Oxford: Oxford University Press, 2021). На тему интеграције у међуратној Румунији види: Irina Livezeanu, *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930* (Ithaca, NY: Cornell University Press 1995).

¹¹ Mirna Zakić, *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II* (Cambridge: Cambridge University Press 2017), 25–55.

сматрани странцима и нису аутоматски добијали југословенско држављанство већ су за њега морали да се посебно пријављују док истовремено редовно траже дозволу боравка на југословенској територији.¹² Овај систем дискриминисао је Јевреје и друге досељенике који су се махом досељавали пре Првог светског рата на територије Аустро-Угарске монархије.¹³ Јевреји су у овом контексту имали посебан статус. Иако нису били бројчано значајни, њихово порекло које се повезивало са низом предрасуда чинило их је маргинализованом групом. У први мах, током 1919. те 1920. године, овај закон довео је до протеривања непознатог броја Јевреја из Краљевина СХС, пре свега са територија данашње Хрватске те Босне и Херцеговине.¹⁴

После овог турбулентног периода уследиле су године покушаја натурализације. Закон о држављанству донет је тек 1928. године, док су пуних десет година на снази били заоставштине правног система Аустрије, Угарске, Хрватске-Славније, Босне-Херцеговине, Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе. Ова разноликост правних пракси не дозвољава нам да доносимо уопштеније закључке о процесу натурализације. С друге стране, нови Закон о држављанству наглашавао је припадност српској, хрватској или словеначкој нацији као основу припадно-

¹² Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, 139. Dominique Kirschner Reill, Ivan Jeličić, Francesca Rolandi, "Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World". *Modern History Journal*/Vol. 94. No. 2 (2022), 326–367. Oliver Pejić, „Dometi i ograničenja pripadnosti državnom narodu u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca: iskustva iz „prečanskih kraljeva“, u: *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti: perspektive sa postjugoslovenskog prostora. Zbornik radova*. ur: Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić, Nikola Koneski, Institut za noviju istoriju Srbije: Beograd, 2025, 159-180.

¹³ С друге стране, занимљиво је погледати и истраживање којим се указује да је држава истовремено потицала и исељавање својих држављана. Aleksandar R. Miletić, *Journey under Surveillance. The Overseas Emigration Policy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Global Context, 1918–1928*. (Vienna: Lit 2012).

¹⁴ Ivo Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjeg vijeka do danas* (Zagreb: Fraktura 2022), 208. Željka Oparnica, „Sephardi Politics in the Balkans, 1900–1940“ (doctoral dissertation, Birkbeck College, University of London, 2022, 144.

сти док је сама припадност дефинисана кроз „рођење и језик“, дакле српски, хрватски или словеначки.¹⁵ Законодавне процедуре за натурализацију биле су компликоване, нетранспарентне и често зависне од субјективне процене административних органа. Како Косница закључује из правне перспективе, држава је за нове суграђане преферирала Славене, а несловенске групе ције наилазиле су на бројне препреке.¹⁶

Истовремено, антисемитизам у Југославији био је присутан у јавној сфери што је било видљиво кроз разматрање увођење *nummerus clausura*, односно мере ограничавање броја јеврејских ђака у високошколским установама паралелно са доношењем такве одлуке у суседној Мађарској 1920. године. Новинари су отворено писали о јеврејској контроли тржишта некретнина, а антисемитски памфлет „Протокол сионских мудраца“ штампан је у Сплиту и Београду 1929. године.¹⁷ У оваквим спекулацијама учествовали су и виђенији политичари попут Стјепана Радића и челници Српске православне цркве, а међу њима владика Николај Велимировић.¹⁸ Дакле био је то период у ком су политичке и друштвене елите понекад су отворено иступале против доласка избеглица, а антисемитизам се манифестовао и кроз бирократске процедуре и контролу граница.¹⁹

¹⁵ Ivan Kosnica, "Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji". *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 68, No. 1, 2008, 64–72.

¹⁶ Mira L. Siegelberg, *Statelessness. A Modern History* (Cambridge MA/London: Harvard University Press, 2020), 65–67. Ivan Kosnica, "Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji". *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 68, No. 1, 2008, 61–83. Kosnica također ukazuje na očitu prednost u sticanju državljanstva koju je sistem davao slovenskim narodima, a naročito belogardejcima.

¹⁷ Goldstein, *Antisemitizam u Hrvatskoj*, 225–227. Sekelj, „Antisemitizam u Jugoslaviji (1918–1945)". *Revija za sociologiju* Vol. 9, No. 3–4 (1981), 184.

¹⁸ Mladenka Ivanković, Aleksandar Stojanović, "Anti-semitic Propaganda and Legislation in Serbia 1939–1942: Content, Scale, Aims and Role of the German Factor". *Istorija 20. Veka*, No. 37, Vol. 2 (2019), 87. Milan Koljanin, „Srpska pravoslavna crkva i jevrejsko pitanje", *Istorija 20. veka*, Vol. 24, No. 1 (2010), 28–34.

¹⁹ Хрватски државни архив (ХДА), фонд 145, Савска бановина, Државна заштита, кутија: 111, документ 34210/32 Мађарски Јевреји без дозволе бо-

Од 1933. године, када су нацисти преузели власт у Немачкој, нов талас антисемитизма изазвало је присуство јеврејских избеглица у Југославији. Савез јеврејских општина организовао је хуманитарну помоћ кроз Културно-социјалну секцију и локалне комитете, у сарадњи са међународним организацијама попут American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) и Hebrew Immigrant Aid Society (НІСЕМ). Пружана је помоћ у виду смештаја, хране и институционалне подршке, док је јеврејска заједница прикупљала средства кроз буџете општина и посебне доприносе.²⁰ Упркос томе што су избеглице често биле привремено смештене, држава је настојала да прати њихов боравак и кретање, што је резултовало централизованом политиком надзора.

Политика Краљевине Југославије према избеглицама била је амбивалентна. С једне стране, пружала је привремени азил и ограничен број пријема, док је са друге стране ригорозно контролисала њихов боравак и регулисала визне процедуре.²¹ Централизација питања избеглица постала је евидентна када је формализован систем присилног боравака у децембру 1939. године, по којем су локални надлежни органи, у договору са надлежном јеврејском општином, одређивали смештај, кућни ред и надзор над лицима упућеним на боравак у удаљене варошице и села.²² У овом процесу најактивнија је била Јеврејска општина Загреб која је и прихватила највећи број избеглица. Овај систем омогућио је држави да организује надзор избеглица, док су истовремено јеврејске добротворне организације истовремено настојале да им обезбеде основне животне

ривка у Југославији, 7. 12. 2936. ХДА-145-СБ ДЗ, к 111, 334/38 Спречавање доласка румунских Јевреја у Југославију (23. 2. 1938).

²⁰ Milan Ristiović, *Jugoslavenski Jevreji u bekstvu od Holokausta, 1941–1945* (Београд: Ћигоја, 2016), 27. Friedenreich, *Yugoslav Jews, 186*. Bojan Aleksov, *Jewish Refugees in the Balkans, 1933-1945* (London/Leiden, Brill, 2023).

²¹ Marija Vulesica, "Yugoslavia as a Hub for Migration in the 1930s: Local Zionist Networks and Aid Efforts for Jewish Refugees", *Jahrbuch des Dubnow-Instituts* Vol. 16 (2017): 199–220.

²² ХДА, фонд 155, Бановина Хрватска, Кабинет Бана, фасцикла: 14, Правилник о бораку лица упућених на присилни боравак, (2. 2. 1940).

услове и заштиту.²³ Тиме је постигнута комбинација државног надзора и хуманитарне подршке заједница, што је постало основ за управљање избегличким питањем у наредним годинама.

У периоду непосредно пред Други светски рат, ситуација за избеглице додатно се закомпликовала. Пад Француске 1940. године, појачана контрола штампе и државна пропаганда ширили су антисемитске ставове,²⁴ док су правни и административни услови за боравак странаца и апатрида постајали све строжи. Избеглице су морале да се сналазе у систему који је комбиновао формални надзор, привремене визне процедуре и ограничене могућности за стицање држављанства. Истовремено јеврејска заједница настављала је да пружа координисану помоћ, организује фондове и логистику како би осигурала основне животне потребе избеглица.

Овај период показује како је Краљевина Југославија, иако суочена с растућим међународним притиском и унутрашњим антисемитизмом, развијала процедуре за надзор и помоћ избеглицима. Држава и јеврејска заједница заједно су покушавале да обезбеде преживљавање избеглица и њихову основну сигурност, док су законске и административне баријере остале високе. Кроз систем присилног боравка, централизацију питања избеглица и сарадњу са међународним хуманитарним организацијама, створени су механизми који су омогућавали делимичну заштиту, али и контролу кретања и боравка.²⁵

У ширем европском контексту, долазак јеврејских избеглица у Југославију одражавао је комбинацију међународних догађаја, националних политика, законских регулатива и организованог одговора јеврејских заједница. Ова комплексна мрежа фактора обликовала је искуство избеглица и њихову инте-

²³ Ivo Goldstein, „Kontakti zagrebačke židovske općine s inzomestvom 1933-1945”, u: *Kladovo transport: zbornik radova sa okruglog stola*, Zbornik radova, ur. Milica Mihajlovic, Ana Davičo et all (Beograd: Jevrejski istorijski institut 2006), 23–49.

²⁴ Ivanković, Stojanović, „Anti-semitic Propaganda and Legislation”, 89.

²⁵ Јеврејски историјски музеј, Збирка Перера, фасцикла. 4. Трећа седница Главног одбора Савеза јеврејских вероисповедних општина, (23. 5. 1940.), 1

грацију у друштво, док је држава истовремено развијала капацитете за управљање избегличким токовима. Упркос ограничењима, бирократским препрекама и присутном антисемитизму, систем пружања помоћи и надзора омогућио је преживљавање избеглица и створио темеље за даљи одговор државе у наредним годинама, непосредно пред почетак Другог светског рата.

Кроз све ове механизме, Краљевина Југославија је акумулирала искуство у управљању проблемом избеглиштва које ће бити пресудно у наредном периоду. Упркос сложеним изазовима, укључујући правне препреке, административну неефикасност и друштвену нетрпељивост, јеврејска заједница у земљи успела је да одржи мрежу помоћи и координације, чиме је омогућила да избеглице имају задовољене најосновније потребе веома несигурним околностима. Ипак, јеврејска заједница није била довољно јака да правно заштити своје дугогодишње, чак вишедеценијске чланове, Јевреје без југословенског држављанства. Тако се формирао јединствен оквир интеракције између државних политика, хуманитарних организација и самих Јевреја с пребивалиштем у Краљевини Југославији. Ови фактори су скупа одредили положај Јевреја у југословенској држави током међуратног периода.

Две студије случаја: Андрија Роман и Самуел Рајс

Између 1928. и 1940. године, Андрија Роман и његова породица, супруга Елизабет и синови Борис и Саша, прошли су кроз исцрпљујуће административно искушење. Роман је био становник Загреб од 1913. године, где је од 1918. године живео без иједног држављанства. Рођен је у Будимпешти 1908. године, тадашњој престоници мађарског дела Аустроугарске монархије, укључујући Хрватску-Славонију, а његови родитељи су се 1913. године преселили у Загреб. Чак је знао тачан датум: 4. фебруар 1913. Од тада није променио место пребивалишта нити напустио град, осим неколико „одмора када је боравио у [хрватској] провинцији”.²⁶

²⁶ ХДА, БХ КБ, к 87, 10628 (12. 9. 1940).

Након потписивања међународних мировних уговора, између 1919. и 1924. године, страни држављани имали су могућност да стабилизују пребивалиште у Краљевини СХС путем натурализације. У принципу, Роман је био идеалан кандидат за натурализацију. Прво, пошто није изабрао мађарско држављанство 1918. године, Роман није имао ниједно друго држављанство. Бездржављани су, у теорији, имали приоритет при натурализацији. Друго, не само да је дошао у Хрватску-Славонију као мало дете, већ никада није напустио покрајину осим свог кратког боравка у Доњој Лендави у Дравској бановини, која је тада већ била део Краљевине Југославије. Дакле, није имао личну везу ни са једним другим местом у иностранству. Стекао је образовање у државним школама у Загребу: основну школу, гимназију и академију за трговце. Штавише, Роман је изјавио да говори „савршено хрватски“ и зна немачки, а говори и нешто мађарског. На крају, на руку му је ишло и то што је био запослен за стално. Чим је завршио образовање, запослио се у канцеларији трговца дрветом, где је радио све до тада.²⁷

Међутим, чак и ако је испуњавао све формалне услове, то није било довољно. Као што је Косница показао, припадност хрватској, српској или словеначкој нацији била је главни фактор при добијању натурализације – ту припадност Роман није могао доказати. Друго, мандат за натурализацију фаворизовао је друге Словене, првенствено бивше руске држављане словенске порекла – што је поново искључивало Романа. Коначно, Косница је такође показао да је посебно било тешко Јеврејима да добију статус натурализованог држављанина, што је утицало на Романов статус.²⁸ Иако Андрија Роман није могао бити ништа друго осим Југословен, правно није могао да дође до званичног припадништва.

Ово не значи да није покушавао да добије држављанство. Из његовог досијеа није јасно када је почео да се пријављује за југословенско држављанство. Године 1936. Роман је, међу-

²⁷ Исто.

²⁸ Kosnica, „Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti“, 78–79.

тим, изјавио да је управо поднео своју последњу пријаву за држављанство, наглашавајући да су претходне пријаве његовог и њега оца биле неуспешне.²⁹ Како није био држављанин, био је у обавези да сваке године подноси захтев за боравишну дозволу од када је ступио на снагу нови Закон о држављанству из 1928. године. Овај закон давао је држављанство онима који су већ имали држављанство Хрватске-Славоније до 1. децембра 1918. Роман није спадао у ову категорију, пошто су његови родитељи били мађарски држављани.

Као другу опцију за натурализацију, Закон о држављанству из 1928. такође је признао као држављане све странце који су непрекидно боравили на територијама Краљевине Словена, Хрвата и Словенаца тридесет година, дакле барем од 1898. године. Роман је и ову могућност пропустио, јер је рођен 1908. године. Једном речју, Андрија Роман био је „ванзаконски“ Југословен. Како је сам рекао у септембру 1940. године: „Нисам страни држављанин, живим овде од четврте године. Никада нисам био у иностранству и сматрам се југословенским држављанином.“³⁰ Његова позиција угрожавала је све чланове његове породице, јер је његова супруга, претходно југословенска држављанка, изгубила држављанство након брака са њим, те тако њихова цела породица која је одувек живела у Загребу, није имала правну потврду свог статуса у Краљевини Југославији.

Ситуација Андрије Романа постала је све хитнија до времена његове последње молбе у септембру 1940. Поред тога што је био „ванзаконски“ Југословен, Роман је био и Јеврејин. Бити Јеврејин и не-држављанин постало је све проблематичније за људе у његовој позицији од раних 1930-их. Власти Краљевине СХС показивале су непријатељство према Јеврејима који су били бивши хабзбуршки држављани од 1918, посебно онима који су се населили у Босни и Херцеговини током аустроугарске окупације.³¹ Са успоном експлицитног антисемитизма, власти су биле опрезне према било каквим, па чак и појединачним, прела-

²⁹ ХДА, БХ КБ, к 87, 10628 (18. 9. 1940).

³⁰ ХДА, БХ КБ, к 87, 10628 (12. 9. 1940).

³¹ Željka Oparnica, „Sephardi Politics“, 134.

сцима границе Јевреја из суседних земаља.³² Након успостављања нацистичког режима у Немачкој и све јачих антисемитских политика у свим земљама Средње Европе, већи таласи избеглица почели су да долазе на југословенске границе, на шта је влада реаговала видним јачањем граница, патролама и будношћу која је прелазила у параноју.

Чињеница је да је појава јеврејских избеглица 1933. године узроковала заоштреније контроле свих путника. Тако је реаговала и Канцеларија за трговину, занатство и индустрију упутивши полицију Савске бановине да обрати пажњу на опасности које могу настати ако се одређеним емигрантима јеврејске националности, као и другим страним поданицима, продуже боравишне дозволе – јер би могли почети да раде илегално. Штавише, Канцеларија за трговину је приметила да овом типу емиграната често продужавају боравак на пет и више месеци док власти немају шансе да ефикасно контролишу све ове појединце. Стога, канцеларија је предложила да им се ускрати право на боравак у земљи, или да се ограничи на минимум.³³

Међутим, убрзо државна администрација увела је и инспекцију својих становника, не само нових имиграната. Када су 1937. године власти су приметиле већи прилив румунских Јевреја у Краљевини Југославији, одговори администрације су били двоструки. Прво, у складу са већ постојећим појачаним контролама граница. Друго, на предлог Министарства унутрашњих послова, власти Савске бановине затражиле су од полицијских станица свих градова да доставе детаљне листе становника који су Јевреји са припадношћу Румунији. Тако је полиција у Загребу пријавила четрдесет двојицу Јевреја који су имали завичајност у Румунији, заједно са подацима о њиховом занимању, економском статусу, датумима боравка у Загребу, датумима борави-

³² То је био случај Михаља и Кларе Краус из Будипеште који су поседовали фабрику за конзервирање рибе у Загребу, али нису имали сталне боравишне дозволе. ХДА, БХ КБ, к104, 34210 (7. 12. 1932) Занимљив је и случај Ержебет Фелдманн која је из Печуја дошла у посету оцу у мају 1940. ХДА, БХ КБ, к 28, 28254 (18. 5. 1940).

³³ ХДА, СБ ДЗ, к 323, 4285/37 (26. 6. 1937).

шних дозвола и белешкама.³⁴ Шеф полиције навео је девет јеврејских становника, а шеф полиције у Сиску четири, и тако даље, до најмањих градова попут Бјеловара где је шеф полиције пријавио једног јединог становника са детаљном белешком о његовој прошлости.³⁵

Даље, Канцеларија за трговину изразила је сумњу у питање илегалног рада међу емигрантима. Њихове бриге, међутим, нису престале на границама земље. Наиме, власти су 1939. године почеле да испитују радне дозволе становника. Андрија Роман је те године морао да докаже да има право на рад, као део захтева за боравишну дозволу. Писмо, потписано од Одељења за социјалну политику Бановине Хрватске, наводило је да Роман и даље поседује радну дозволу, без обзира на ограничења наметнута страним поданицима 1935. године.³⁶ Ово је била једна од претњи које су долазиле споља, не држави, већ њеним „незаконским“ становницима.

Поред илегалног рада, јеврејски емигранти били су повезани и са нестабилношћу државне валуте, динара. Локалне јеврејске заједнице реаговале су на ово питање. Јеврејска заједница у Загребу реаговала је промптно и организовала Централну јеврејску станицу за продуктивну помоћ 1933. године³⁷ како би олакшала тешкоће избеглица у невољи и смањила њихову перцепцију као претње у очима јавности. Међутим, то није било довољно – ни за све већи број Јевреја у потреби, ни да се смири јавност.

Последњи корак била је готово апсолутна контрола избеглица. Већина јеврејских избеглица није имала намеру да остане у Југославији. Међутим, пошто је емиграција у друге земље, првенствено Сједињене Америчке Државе, Велику Британију или Палестину, постала практично немогућа или барем врло скупа, већина је била приморана да остане у југословенској држави дуже него што је планирала. Као „одговор“ на ову

³⁴ ХДА, СБ ДЗ, к 23, 1/38 (8. 1. 1937).

³⁵ Исто, (4. 1. 1938); (4. 2. 1938).

³⁶ ХДА, СБ ДЗ, к 323, 4285/37 (16. 11. 1939).

³⁷ ХАД, СБ ДЗ, к 195, 2371 (8. 5. 1933).

ситуацију, југословенске власти увеле су меру „присилног смештаја“ у малим градовима, првенствено на територијама Бановине Хрватске, те Врбаској, Дунавској и Дринској бановине. Циљ ове мере био је да се избеглице уклоне из већих градова, првенствено Загреба, на периферију земље и, наравно, да се држе под контролом.

Градови у којима су јеврејске избеглице биле смештене били су, на пример, Рума и Сремска Митровица у Дунавској Бановини, Доњи Лапац, Подравска Слатина, Фужине, Врата, Липик, Штубичке Топлице, Трпањ, Лесковац крај Кршког и Самобор у Бановини Хрватској, и Брчко у Дринској покрајини. Током боравка морали су се пријављивати полицијској станици два пута дневно, у 11 сати и у 17 сати. Емигранти су такође били контролисани ноћу, када би полицајац на дужности обилазио град и проверавао куће у којима су пријављени.³⁸ Штавише, њихова пошта, долазна и одлазна, такође је пролазила кроз цензуру – локалне поште су биле обавезане да пошту за избеглице прво шаљу полицијској станици.³⁹ Уз ову контролу, било је тешко побећи. Ако би се то десило, полиција целе бановине би била обавештена. Када би били ухваћени, били би протерани из земље, што би значило да их чека слична или већа неизвесност у некој од ретких земаља које су допуштале задржавање Јевреја на својој територији.⁴⁰

Док, као што је раније наведено, нису имали право на рад и многи нису имали много капитала, препуштени су сами себи и јеврејској заједници. Чак су и становници „присилног смештаја“ морали да изнајмљују од приватних станодаваца. Као одговор на то, Савез јеврејских заједница сложио се да финансијски подржи избеглице у присилном смештају. Међутим, јеврејска заједница није могла да подржи све избеглице, и они са нестабилним примањима стално су ризиковали да живе без крова над главом.⁴¹ Када би се преселили у ове удаљене градове, мо-

³⁸ ХДА, Бановина Хрватска, ф 28, 28402 (28. 10. 1940).

³⁹ ХДА, фонд 155 Бановина Хрватска, к 28, 28752 (21. 5. 1940).

⁴⁰ Исто, (19. 11. 1940).

⁴¹ Исто, (18. 11. 1940).

гли су да моле за посету већим градовима само уз снажне разлоге, попут медицинских процедура или састанка са конзулатом земље у коју су желели даље емигрирати. Чак и у тим случајевима, често им није било допуштено да напусте „присилни смештај“, без обзира на гаранцију јеврејске заједнице.⁴²

Наш Андрија Роман имао је разлога да се плаши могућег премештања у присилни смештај. Ипак, био је у нешто бољој позицији од Самуела Рајса, свог сународника, који је такође био југословенски становник у Загребу. Рајс је рођен у вароши Малацки (Малацку) у Словачкој. Преселио се у Загреб 1922. године и наредне 1923. године се оженио Бианком Полак, југословенском држављанком. Имао је ћерку која је управо требало да упише реалну гимназију и живео је у заједници са својом свекрвом, која је имала 76 година и била непокретна. Док је дошао у Загреб са „значајним капиталом“, имао је електро-техничку радњу, а потом је радио као представник у трговинској канцеларији, већину времена био је незапослен највероватније због своје хроничне болести и издржавао га је таст, југословенски држављанин. Децембра 1940. године, Рајс је молио за боравишну дозволу за још једну годину, наглашавајући чињеницу да његова ћерка треба да упише гимназију, његову хроничну болест и потребе непокретне свекрве. Такође је нагласио да се пријавио за југословенско држављанство у октобру 1939. године, али да од тада није добио повратну информацију. Ништа од ових аргумената му није помогло – у јуну 1940. године добио је упутство да се пресели у Босанки Шамац где је требало да му се придруже супруга и ћерка након ликвидације њиховог стана.⁴³ Даље молбе његовог лекара нису направиле никакву разлику.

Управо то је била судбина које се Андрија Роман прибојавао. Иако је био у донекле бољем положају јер је имао боравак у Југославији од пре 1918. године, његов статус био није био довољно стабилан да утиче на његов живот. Ипак, успео је да продужи своју боравишну дозволу последњи пут – септембра 1940.

⁴² ХДА, БХ КБ, к 75, 79644 (18. 3. 1940).

⁴³ Исто.

године. Она је трајала до 30. септембра 1941. године.⁴⁴ Он, највероватније, није дочекао њен истек. Умро је у Јасеновцу те године.⁴⁵ Да ли је Самуел Рајс делио његову судбину није познато.

Закључак

Положај Јевреја без држављанства у Краљевини Југославији показује како су се идеологија југословенства, правне норме и бирократска пракса преплитале на штету оних који су номинално припадали друштву, али нису уживали формалну заштиту државе. Иако је идеја југословенства истицала инклузивност и грађанску једнакост, у пракси су управо административни и правни механизми, попут Закона о држављанству, система боравишних дозвола и праксе „присилног смештаја“, учвршћивали границе између оних који припадају и оних који остају искључени. Студије случаја Андрије Романа и Самуела Рајса показују колико су појединци могли бити укорењени у друштво, а ипак изложени сталној правној несигурности и дискриминацији.

У поређењу са ширим европским контекстом, југословенски случај делио је бројне сличности са суседним државама: и Пољска и Румунија, попут Југославије, успоставиле су рестриктивне режиме држављанства и отежавале натурализацију мањина. Ипак, Југославија се истицала специфичном тензијом између декларативно наднационалног пројекта и бирократске праксе која је јасно фаворизовала јужнословенске народе. Управо у тој контрадикцији лежи њена посебност: док су друге државе отворено градиле националне идентитете на етничким основама, Југославија је номинално нудила универзализам, али га никада није доследно применила. То је довело до ситуације у којој су „ванзаконски Југословени“ попут Романа и Рајса постојали као грађани у свакодневици, али не и пред законом.

⁴⁴ ХДА, БХ КБ, к 87, 10628 (19. 9. 1940).

⁴⁵ Holocaust Survivors and Victims Database, United States Holocaust Memorial Museum: https://www.ushmm.org/online/hsv/person_view.php?PersonId=7553888 (приступљено 20. 8. 2025).

Тиме овај рад показује да искуство Јевреја без држављанства отвара важно поље у историографији југословенског међуратног периода. Анализа њиховог положаја осветљава границе југословенског идентитета, који је остао селективан и крхак, као и начине на које се антисемитизам и бирократски национализам међусобно учвршћују. Ова перспектива доприноси не само разумевању положаја мањина у Југославији, већ и ширем увиду у механизме искључивања мањина у међуратној Европи. Парадигматичност ових случајева подсећа да је питање припадања увек било подједнако правно, бирократско и идеолошко, а Јевреји без држављанства остају сведоци граница инклузије југословенског пројекта уочи катастрофе Другог светског рата.

Резиме

Рад се бави положајем Јевреја без држављанства у Краљевини Југославији од њеног настанка до Другог светског рата. Анализирају се европски контекст међуратне бездржавности, југословенско законодавство и бирократске праксе, уз посебан осврт на контрадикцију између декларативног универзализма југословенског пројекта и његове практичне ексклузивности. Фокус је на Закону о држављанству из 1928, систему боравишних дозвола и мери „присилног смештаја“.

Студије случаја Андрије Романа и Самуела Рајса показују како су појединци и породице, и поред дугогодишњег живота, образовања и професионалне интеграције у Југославији, остали без правне заштите. Њихова судбина указује на границе југословенског универзализма, као и на спрегу бирократског национализма и антисемитизма.

У поређењу са европским државама попут Пољске и Румуније, Југославија је делила сличне рестриктивне праксе, али се истицала контрастом између наднационалне идеологије и селективне бирократске примене. Анализа показује да су Јевреји без држављанства парадигматичан пример искључених група у међуратној Југославији, осветљавајући шире механизме искључивања мањина у Европи уочи Холокауста.

Списак референци

Необјављени историјски извори

- Хрватски државни архив, фонд 144 Савска бановина, Државна заштита
Хрватски државни архив, фонд 155 Бановина Хрватска, Кабинет Бана
Јеврејски историјски музеј, Збирка Перера

Литература

- Aleksov, Bojan, *Jewish Refugees in the Balkans, 1933-1945*. London/Leiden, Brill, 2023.
- Bakić, Jovo, *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma: 1918-1941. Sociološko-istorijska studija*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka "Žarko Zrenjanin", 2004.
- Banko, Lauren, Katarzyna Nowak, Peter Gatrell, "What is Refugee History, Now?", *Journal of Global History* 17 (2022), 1–19.
- Caglioti, Daniela Lulgia, *War and Citizenship. Enemy Aliens and National Belonging from the French Revolution to the First World War*. Cambridge, Cambridge University Press, 2020.
- Ciancia, Kataryn, *On Civilization's Edge. A Polish Borderland in the Interwar World*. Oxford: Oxford University Press, 2021.
- Djokic, Dejan, *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992*. Wisconsin: University of Wisconsin Press, 2003.
- Djokic, Dejan, *Nikola Pašić and Ante Trumbić. The Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*. London, Haus Publishing, 2010.
- Fink, Carole, *Defending the Rights of Others: The Great Powers, the Jews, and the International Minority Protection, 1878–1938*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
- Frank, Matthew, Jessica Reinisch, *Refugees in Europe, 1919–1959. A Forty Years Crisis?* London: Bloomsbury, 2017.
- Friedenreich, Harriet Pass, *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America 1979.

- Gatrell, Peter, *The Making of the Modern Refugee*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Goldstein, Ivo, *Antisemitizam u Hrvatskoj od srednjeg vijeka do danas*. Zagreb: Fraktura, 2022.
- Ivanković Mladenka, Aleksandar Stojanović, „Anti-semitic Propaganda and Legislation in Serbia 1939–1942: Content, Scale, Aims and Role of the German Factor”. *Istorija 20. Veka*, No. 37, Vol. 2 (2019), 85–114.
- Janjetović, Zoran, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji, 1918–1941*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2005.
- Koljanin, Milan, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji: 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2008.
- Kosnica, Ivan, „Odnos državljanstva i nacionalne pripadnosti u Kraljevini SHS/Jugoslaviji”. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 68, No. 1, 2008, 61–83.
- Kralj, Lovro, “Paving the Road to the Holocaust in the NDH: Antisemitism in the Ustaša Movement 1929–1945” (doktorska disertacija, Central European University, 2023). https://www.etd.ceu.edu/2024/kralj_lovro.pdf
- Livezeanu, Irina, *Cultural Politics in Greater Romania: Regionalism, Nation Building, and Ethnic Struggle, 1918–1930*. Ithaca, NY: Cornell University Press 1995.
- Macmillan, Margaret, *Paris 1919. Six Months that Changed the World*. New York: Random House, 2002.
- Marrus, Michael, *The Unwanted. European Refugees in the Twentieth Century*. New York/Oxford: Oxford University Press, 1985.
- Milosavljević, Olivera, *Savremenici fašizma II. Jugoslavija u okruženju, 1933–1941*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2010.
- Sekelj, Laslo, „Antisemitizam u Jugoslaviji, (1918–1945)”. *Revija za sociologiju* Vol. 9, No. 3-4 (1981), 179–189.
- SIEGELBERG, Mira L. *Statelessness. A Modern History*. Cambridge/London: Harvard University Press, 2020.
- Vulesica, Marija, „Yugoslavia as a Hub for Migration in the 1930s: Local Zionist Networks and Aid Efforts for Jewish Refugees”, *Jahrbuch des Dubnow-Instituts* Vol. 16 (2017): 199–220.

- Zahra, Tara „Migration, Mobility and the Making of a Global Europe,” *Contemporary European History* 31, no. 1 (2022): 142–54.
- Zakić, Mirna, *Ethnic Germans and National Socialism in Yugoslavia in World War II*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.

Dr. Željka OPARNICA, Research Associate

Institute for Philosophy and Social Theory

zeljka.oparnica@ifdt.bg.ac.rs

<https://orcid.org/0000-0001-7242-7407>

Not Yugoslav Enough: The Position of Resident Jews in the Kingdom of Yugoslavia on the Eve of World War II

Summary

The article analyzes the position of Jews without citizenship in the Kingdom of Yugoslavia from 1918 to World War II. It examines the European context of statelessness, Yugoslav citizenship laws, and bureaucratic practices, focusing on the tension between proclaimed universalism and practical exclusivity. Special attention is given to the 1928 Citizenship Law, residence permit systems, and the policy of “forced collective internment.”

The case studies of Andrija Roman and Samuel Reiss reveal how individuals and families, despite decades of residence, education, and integration, remained without legal protection. Their experiences highlight the limits of Yugoslav universalism and the intersection of bureaucratic nationalism and antisemitism.

In comparison with European states such as Poland and Romania, Yugoslavia shared restrictive practices but stood out for the contradiction between supranational ideology and selective exclusion. Stateless Jews thus serve as a paradigmatic example of excluded groups in interwar Yugoslavia, shedding light on broader European mechanisms of exclusion before the Holocaust.

Keywords: Yugoslavia, Jews, refugees, statelessness, Yugoslavism, bureaucratic nationalism